

İktâ Üzerine Düşünceler*

Ann K. S. Lambton**

Çev. Halil İbrahim Hançabay***

Ortaçağ İrani'ndeki toplum ve toprak kullanım hakları ile Batı Avrupa feodalizminin belli türleri arasındaki bir takım yüzeysel benzerlikler, feodalizm teriminin biraz gevşek bir şekilde İrani'deki toplum ve hükümete atfını cesaretlendirmiştir. Dahası, feodalizm nasıl ki Fransız Devrimi esnasında eski rejimin birçok suistimalini kapsayacak şekilde genelleyici bir tanımlama olarak benimsendiyse,¹ yakın zamanlarda da İrani'la ilgili yanlış kullanılmaya başlanan bir terim olmuştur. Bu terimin yanlış kullanımını bir kenara bırakarak, kelimenin dar anlamıyla İrani toplumunun, hukukî anlamıyla da İrani kurumlarının feodal olarak tanımlanıp tanımlanmayacağını incelemek biraz ilgi çekici olabilir. Ortaçağ İrani'nda çoğunlukla feodal olarak kabul edilen kurum çeşitli yönleriyle *iktâ*dır. İktâ, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun ([428-551]/1037-1157) baskın bir

---

* Makalenin aslı "Reflections on the *Iqtâ*" (*Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb* [ed. George Makdisi], Leiden: Brill 1965, s. 358-376) ismiyle yayınlanmıştır. Daha sonra yazar tarafından yapılan küçük değişikliklerle birlikte tekrar neşredilmiştir. Bk. "The Evolution of the *Iqtâ*' in Medieval Iran", *Iran*, 5 (1967), s. 41-50. Makale Arapça'ya da tercüme edilmiştir. Ancak söz konusu tercümede bazı eksiklikler bulunmaktadır. Bk. "Nazarât fi'l-iktâ" (trc. Rıdvan es-Seyyid), *el-İctihâd*, 1 (1988), s. 269-292. Metin içindeki italik vurgular müellife, köşeli parantez [...] içinde veya sonunda "çev." kısaltmasıyla belirtilen notlar ise mütercime aittir. (çev.)

** Ann Katharine Swynford Lambton (1912-2008) İrani tarihi ve Fars Dili alanındaki önde gelen İngiliz şarkiyatçılarından birisidir. 1959-1979 yılları arasında Londra Üniversitesi'nde Fars Dili ve Edebiyatı profesörü olarak görev yapmıştır. Makale, kitap bölümü ve değerlendirme yazılarının bir araya getirildiği *Theory and Practice in Medieval Persian Government* isimli kitabının dışında, *Persian Vocabulary*, *Persian Grammar*, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, *Qajar Persia* ve *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century* isiminde eserler kaleme almıştır.

Bk. <http://www.theguardian.com/education/2008/aug/15/universityteaching> (09.03.2015) (çev.)

*** Dr., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
(halilhancabay@gmail.com)

¹ Bk. François Louis Ganshof, *Feudalism*, [Longmans] 1952, s. xv.

kurumuydu. İktâlar Selçuklular'dan önce yöneticiler tarafından bağışlanıyordu, fakat Büyük Selçuklular döneminde adeta düzenli bir kurum haline geldi. Bu sistem, farklı adlarla da olsa esas itibarıyla İran'da XX. yüzyıla kadar devam etti. Bu sistemin ve kökenlerinin incelenmesi İran'da feodalizmin varlığına veya aksine ışık tutacaktır. Makalenin devamında ben yeni bir cıgır açmayacağım, daha ziyade bir başka yerde ulaşılmış sonuçları yeniden ifade edeceğim; [bu bakımdan] Profesör Claude Cahen tarafından iktânın gelişimi ile ilgili yapılmış olan çalışmaya borçlu olduğumun bilincindeyim.

Ortaçağ İran'ndaki toplum ve toprak kullanım hakları ile Batı Avrupa'daki feodal toplum ve toprak kullanım hakları arasındaki yüzeysel benzerlikler arasında şunlar vardır: Milâdî X. asırda [siyasî] otoritenin parçalanması ve akabinde İran'da kurulmuş olan imparatorlukların dağılması; askerî görevlerin yerine getirilmesinin karşılığı olarak arazi bağı; belli [devlet] yetkililerine maaş yerine arazi bağı; bazı ayrıcalıkların bağı; askerî sınıfın üstünlüğü; bir köylü tebaanın varlığı; hassâ orduları ve müstakil saraylar. Bunların hiç birisi başlı başına feodalizmin varlığını teşkil veya teyit etmez. Bu benzerliklere karşılık bir takım aşikâr farklılıklar bulunmaktadır. Bunların arasında, hâkim askerî sınıfın milâdî IX. asırdan sonra büyük oranda köleler ve mevâlden [freedmen] oluştuğu gerçeği vardır.² Bu askerî sınıf şehirlerde yoğunlaşmış ve Batı Avrupa'da olduğu gibi kalelere dağılmamıştır. Uygulamaya gelince, askerî veya idarî açıdan yüksek mevkilere gelmiş olan köle veya mevâli, gücü ve otoritesi bakımından hür bir kişiden çok az bir farklılık arz etse de, Büyük Selçuklular döneminde kölelerin ve mevâlinin atabeg görevine atanması neredeyse statülerinin sultaninkinden [sonra] ikinci sırada olduğu anlamına geliyordu. Bir diğer farklılık da ticaretin Abbâsiler [132-656/750-1258] döneminde nispeten daha çok gelişmiş olmasıydı. Bu gerçekler feodalizmin varlığını ortadan kaldırmaz, ancak çok az bir benzerlik oluşturabilir.

Genellikle feodalizmin İslam öncesi İran'da var olduğuna inanılır. Bu düşüncenin ve Arap fütuhâtının şartlarının kısaca gözden geçirilmesi iktânın Sâsânî [M. 226-651] feodalizminin İslam elbisesi içindeki bir devamı olmadığını gösterecektir. Christensen, Sâsânî feodalizminin köklerini Aşkânîler [M.Ö. 247-M.S. 225] yoluyla Ahâmenişler'e [M.Ö. 550- M.Ö. 530] kadar götürmektedir. Ahâmenişler döneminde kralların kralı vasallar oluşturmuş ve özel ayrıcalıkları veya muhtemelen özel muafiyetleri babadan oğula geçecek şekilde hâkimiyeti altındaki toprakların bir kısmını bu

² Bu durum Abbasiler sonrası İran'da nispeten belli dönemlerde geçerliydi.

vasallara vermişti.³ Sâsânîler döneminde ise feodalizm ve bürokratik merkezîyetçilik şeklindeki karşıt iki eğilim arasında şiddetli bir düşmanlık vardı. Sâsânî İmparatorluğu'nun siyasî ve sosyal olarak gelişmesini etkileyen bu iki taraf arasındaki çekişme, Kısra Enûşîrvân dönemine [531-539] kadar devam etti.⁴ O zamana kadar büyük soylular (*shahrdârân*) "saray soylusu" haline geldiler ve gerçek feodal soyluluk özelliklerini kaybettiler. İkinci sıradaki soylularla (*vâspuhrân*) köy arasındaki kadim bağ ise devam etti. Feodal soyluların sahip oldukları ayrıcalıkların varlığı ile ilgili veya bu kişilere ait tumar/iktâ arazileri üzerinde devlet otoritesinin ne ölçüde uygulandığına dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Toprakta mukim olan halkın ya devlete ya da lorda veya muhtemelen her ikisine birden vergi vermek mecburiyetinde olduğu ve [bu kişilerin] askerlik hizmetini yerine getirmeleri için zorlandıkları anlaşılmaktadır.⁵ Aşağı derecedeki soyluların arasındaki en düşük mertebeye köy reisleri olan *dihkânlar* bulunuyordu. Dihkânların gücü, babadan oğula devrildikleri yerel idarî görevlerden geliyordu. Dihkânlar beş sınıfa ayrılmıştı. Bazı durumlarda bir *dihkânın* miras hakkı olarak sahip olduğu toprak miktarı küçüktü ve dihkân sadece [bulduğu] bölgenin en önemli köylüsüydü. Dihkânın asıl fonksiyonu vergileri toplamaktı, bu onun ülkeyle ilgili yerel bilgisi ve insanların onu etkin hale getirebildiği bir görevdi.⁶ Dihkân, feodal mülkiyetin elinde bulunan -veya bulunmayan- topraklarda yaşayan halkla merkezî yönetim arasında bir bağ olarak, çok fazla feodal soyluların bir üyesi sayılmazdı. Sâsânî İmparatorluğu Araplar tarafından fethedilince sahip oldukları feodal özelliklerini zaten yitirmiş olan bu soylular gözden kayboldular, böylece sahip oldukları topraklar ya devlete ait topraklar haline geldi ya da fethedenlerin ellerine terk edildi. Diğer taraftan dihkânlar ise önemlerini korudular ve yeni devletle halk arasında bir bağ olmaya devam ettiler; ancak onların işlevi feodal değil bürokratikti. Abbâsîler döneminde Sâsânîler'in uygulamaları belli açılardan kasıtlı ve bilinçli olarak taklit edildi; fakat taklit edilen şey Sâsânî İmparatorluğu'nun feodal yönleri değil onun bürokratik merkezîleşmesiydi.

Erken dönemdeki Arap fetihlerinden sonra toprak iki ana kategoriye ayrıldı. Birincisi, fetih esnasında sahipleri tarafından terk edilmeyen, sahiplerinin (daha sonra müslüman olmalarına rağmen) gayr-i müslim

³ Arthur Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Levin-Munksgeard, Copenhagen 1936, s. 14.

⁴ Christensen, *Sassanides*, s. 45.

⁵ Christensen, *Sassanides*, s. 101 ve devamı.

⁶ Christensen, *Sassanides*, s. 107.

olarak ellerinde tutmaya devam ettiği ve ilk dönemlerde ikinci sınıf damgası taşıyan *haraç* (toprak vergisi) ödediği topraklardır. İkincisi, sahipleri tarafından terk edilmiş, eski Sâsânî ve Bizans hükümdarlarının hanedan toprakları, dinî kurumlara [ateşgedelere] ait olan araziler ve sahipsiz topraklardır (yani metruk araziler gibi). İkinci kategorideki topraklardan müslümanlara *katî'a* olarak bilinen bağışlar yapıldı. Bu tür bağışlar sadece müslümanların ödeyebildiği zekât vergisi olarak kabul edilen *öşüre* tabiydi.⁷ Fetihlerin akabinde Arap fâtilhlerin hakkı büyük ölçüde vergi bağışları ile ödendi; fakat bu dönemde Araplar'ın çoğu fiilî olarak asker olduğundan ve sahip olma kavramı özel mülkiyetten zorlukla ayrıldığından dolayı bu tür vergi bağışları *katî'a* yani toprak bağışları olarak da kabul edilme eğilimi göstermiştir. Carl Heinrich Becker ve diğerlerinin Bizans İmparatorluğu'nun uzun vadeli kira bağışları ile karşılaştırdıkları *katî'a* olarak bu bağışlar, nispeten büyük [olan] bölgelerin topraklarının bağışından farklıydı ve daha ziyade tam mülkiyetinin, askerlik hizmeti karşılığında, Bizans hudut bölgelerindeki (the *limitanei* veya *akritai*) köylü-askerlerin elinde bulunan küçük arazilere benziyordu.⁸

Teoride müslümanlar *haraç* arazisi edinmiyorlardı; ancak uygulamada fâtilhlerin büyük bölgelerin topraklarını özel mülk olarak elde etmelerini engellemenin mümkün olmayacağı kanıtlandı. Bu şekilde elde edilen toprak, *katî'a* olarak bağışlanan topraktan ayırt edilemez hale geldi. Her ikisi de hem devredilebiliyor, hem miras olarak bırakılabiliyor hem de *öşüre* tabi oluyordu. Nadir olan bu topraklar, erken dönemde, bizzat Araplar tarafından işlendi fakat çeşitli şekillerde köylülere kiralandı, öşür vergisini ödemek toprak sahibinin sorumluluğundaydı, fakat onların dışında hiç kimsenin mülkiyet hakkı yoktu. Toprak sahibi malî veya bir başka açıdan hiçbir ayrıcalığa sahip değildi ve hukukî ve idarî olarak da bir fonksiyonu yoktu. Bazı durumlarda *katî'a* ilk dönem İslam toplumunun kabile yapısıyla bağlantılıydı. Erken dönemde Araplar'ın temel ihtiyacı para değil otlaktı; bundan dolayı bir *katî'a* bazen bir kabile grubunun liderine veriliyor ve bu kabile grubu tarafından ortaklaşa kullanılıyordu.⁹ Kabile liderlerine ve birkaç önde gelen şahsiyete yapılan bağışlar dışarıda bırakılırsa, genelde bir

⁷ Bunlar özel şahıslara devlet arazilerinin uzun süreli bağışlarıydı. Bu şahıslara, arazileri ekmeleri şartıyla, arazinin bütün kullanım hakkı ve bazı vergi indirimleri bağışlanıyordu.

⁸ Claude Cahen, "L'évolution de l'iqât' du IXe au XIIIe siècle: Contribution é une historie compare des societies médiévales ", *Anneles, E.S.C. [Annales. Économies, Sociétés, Civilisations]*, 1 (1953), s. 26.

⁹ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 27 ve devamı.

katî'anın yüzölçümü çoğu zaman küçüktü, bazen sadece bir ailenin masraflarını karşılamaya yetiyordu. Aşağı yukarı durum bu şekildeydi, yani *katî*'a bağışları hem Bizans İmparatorluğu'nun uzun vadeli kira bağışlarından hem de eskiden Sâsânî İmparatorluğu'nda bulunan geniş arazilerden farklıydı.

Zaman içerisinde *katî*'a bağışları *iktâ* olarak da bilinmeye başlandı. Milâdî X. asır müelliflerinden Kudâme [b. Ca'fer] *iktâ* terimini öşüre tâbi, veraset yoluyla intikal eden bağış anlamında kullanırken, veraset yoluyla geçmeyen bağışı da *tu'me* olarak isimlendirmektedir. Bu iki tür bağış *haraç* dışındaki topraktan yapıyordu ve *Dîvânü'd-diyâ'*nın denetimi altındaydı. Kudâme, *îgâr* olarak isimlendirilen bağışları, yani hazineye standart bir vergi veren ve vergi tahsildarlarının muhasebe kaydından muaf tutulan topraktan ve *tesviğ*'den, yani yıllık olarak -fakat süresi temdit edilebilen- vergi muafiyeti bulunan bağışlardan da bahsetmektedir. *Îgâr* ve *tesviğ*'in her ikisi de haraç topraklarından veriliyordu.¹⁰

Milâdî X. asırda *iktâ* Ortaçağ'a özgü bir şekilde ortaya çıkmaya başladı. Gelişiminin bu safhasında, onun feodal bir bağış olup olmadığını belirlemek için Abbâsî İmparatorluğu'nun çağdaş bazı sosyal ve ekonomik kurumlarını kısaca incelemek faydalı olacaktır. Böyle bir inceleme *iktân*'ın yeni gelişiminin Batı Avrupa'daki feodal sistemde olduğu gibi "himaye" ihtiyacından dolayı mı ortaya çıktığını veya onu ortaya çıkaran ihtiyacın başka bir tür mü olduğunu gösterecek ve ele geçirilen kurumların, himaye ihtiyacının ele geçirdiği Batı Avrupa'daki kurumlardan farklı olduğunu ortaya koyacaktır.

Roma İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ve erken Ortaçağ Avrupa toplumunda en fazla ihtiyaç duyulan şey himayeydi. Bu himaye ihtiyacının ele geçirdiği kurumlar, bu ihtiyaç devletten ilk defa yüz çevirmeye başladığında, iki türlüydü: Birincisi kişiyle ilgili olan *patrocinium*, ikincisi de toprakla ilgili olan *precarium*du. Erken dönem İslam toplumunda Roma'daki *patrocinium*den tümüyle farklı olmayan bir kurum vardı, yani hâmî ile himâye talep eden arasındaki ilişki. Bu ilişkinin iki yönü vardı, ilki Arap kökenliydi ve tabiatı gereği toplumsaldı, diğeri[nin] yasal bir dayanağı vardı ve kölelikten ortaya çıkmış ve Roma kurumlarından etkilenmişti. İslâm'ın ilk asrının başında müslümanların hemen hemen hepsi Arap'tı. İslâm'ın yayılmasıyla, müslüman olan gayr-i Araplar bir Arap kabilesine katıldılar ve *mevâlî*¹¹ olarak tanındılar. Bu kavram, Araplar'ın gözünde, beraberinde toplumsal açıdan bir düşüklük taşıdı ve yaklaşık iki asır boyunca Araplar'la

¹⁰ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 28.

¹¹ Tekili *mevlâ*.

mevâlî arasındaki bu ayrım canlılığını korudu. Milâdî X. asırda, bu iki unsur arasında toplumsal farklılık fiilî olarak ortadan kayboldu ve *mevâlî* kavramı sadece azat edilmiş köleyi ifade etmek üzere hukukî bir terim olarak kullanıldı. Bundan dolayı himaye sistemi İslâm'da toplumsal statü için bir ihtiyaçtan kaynaklanan iki taraf arasındaki bir ilişkiydi. Bu ilişki esasen hizmet ve [bu hizmetin karşılığı olarak] destek anlamı/ima taşımamış ve *patrocinium* gibi hiçbir zaman toprakla ilişkili olmamıştır.

Batı Avrupa'da himaye için kullanılan *precarium*, arazilerin [bir hâmiye] tevdi edilmesine (*patrocinium fundorum*) yol açtı. İslâm'ın ilk dönemlerinde *telcie*¹² [veya ilcâ] olarak bilinen ve *patrocinium fundorum*a benzeyen bir uygulama daha vardı. Bu sayede zayıf toprak sahibi arazisini garanti altına almak için güçlü birisinin korumasına teslim ediyordu. Arazisini devreden bu kişi böyle bir işlemle toprağının mülkiyetini kaybediyor, ancak bazı durumlarda onu satma ve miras olarak bırakma hakkını elinde tutuyordu. Böyle bir uygulamanın sebebi genellikle [toprağı] ya saldırdan veya devletin fahiş taleplerinden korumaktı. *Telcie* uygulaması, diğer bölgelerin yanı sıra, güvenliğin istikrarsız olması muhtemel olan sınır köyleri ve kabile bölgelerinde [de] bulunuyordu. Himayenin bu şeklini ve devletin vergisinin ödenmesinin sorumluluğunu üstlenen kişiler, genellikle bitişikteki komşu arazilerin sahibi olan askerî sınıfların mensuplarıydı. Bir *telcienin* sözleşme koşulları farklıydı; bazı durumlarda toprağın eski sahibi, "hâmi"ye himâye için özel vergi vermeyi kabul ediyordu.¹³ Ayrıca himâye karşılığında topraklarını hükümdar arazisine dönüştüren [dönüşmesini kabul eden] toprak sahipleri de vardı; bu gibi durumlarda bu kişiler toprakların mülkiyetini bir tür ömür boyu kiralama şeklinde ellerinde bulunduruyorlardı. Abbâsiler çoğu Emevî *telciesine* el koydu; fakat Abbâsiler döneminde muhtelif şekillerde yeni *telcie* ortaya çıktı.¹⁴ Abbâsiler'in son döneminde ve sonrasında muhtemelen küçük toprak sahipleri azalmaya başlayınca *telcie* uygulaması [da] azaldı. XIX. asırda İran'da, muhtemelen himâye ihtiyacı tekrar kaçınılmaz bir hal aldığı için benzer uygulamaya dair örnekler kayda geçmiştir.¹⁵ Aslında bu şekildeki toprak mülkiyeti, genel olarak yaygın değildi ve toprak mülkiyet sisteminin daimi bir özelliğinden ziyade ara sıra görülen bir durumdu. Bu mülkiyet şekli "himâye"nin İslâm

¹² Tekili *talâcî*.

¹³ Frede Lokkegaard, *Islamic Taxation in the Classic Period*, [Branner & Korch], Copenhagen 1950, s. 67 ve devamı.

¹⁴ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 31.

¹⁵ Son yıllarda Cürçân'da küçük toprak sahipleri tarafından rağbet edilen "himâye" meselelerinin varlığı [bu konuyla] ilgilidir.

toplumunda hâkim bir ihtiyaç olmadığını ve *iktâ* sistemini ortaya çıkaran ihtiyaç veya ihtiyaçların başka yerlerde aranması gerektiğini akla getirmektedir.

Abbâsiler'in göreve gelmesini "imparatorluğun parasal kaynaklarının endüstri ve ticaret yoluyla kullanılmasına dayanan büyük bir ekonomik canlanma ve hem imparatorluğun kendi içinde hem de dış dünya ile geniş ticaret ilişkiler ağının gelişmesi takip etti. İslam şehri garnizon kentten bir pazar ve mübadele [yerine] ve zaman içinde de gelişmiş ve değişik şehir kültürlerinin merkezine dönüşmüştür."¹⁶ Ticaretin bu şekilde gelişmesi ve Bağdat ve İran'ın büyük şehirlerinde yoğunlaşmasıyla devletin malî idaresinde değişiklik oldu. Sâsânî İmparatorluğu'nun merkezî ve doğu bölgelerinde hâkim olan eski gümüş para standardının yerini altın aldı.¹⁷ Bu kararlı adım Bağdat'ta milâdî 874 ile 916 yılları arasında atılmasına rağmen altın paranın yanında gümüş para standardı [da] varlığını devam ettirdi. Tedavüldeki paraların farklı olması ve değerlerindeki nisbi dalgalanmalardan dolayı durum karmaşık bir hal aldı. Vergiler eskiden aynı/nevî ödenen, özellikle Fars, İsfahan ve Ahvaz gibi farklı bölgelerde artık nakdî ödeniyordu; Suriye ve Mezopotamya'da ise kısmen nakdî kısmen de aynı/nevî hesaplanıyordu.¹⁸ Dönüştürme işlemi *cehbezler*¹⁹ tarafından yapıyordu ve [bunun için] *Dîvânü'l-cehbez* kuruldu. Bunun da ilk defa 928/[315-316] yılında gerçekleştiği söylenir.²⁰ *Cehbezlerin* görevleri yönetim, para havalesi ve fonların temin edilmesiyle ilgiliydi. Önde gelen memurların hepsinin kendi *cehbezi* veya vekili vardı ve [bu memurlar] fonlarını muhafaza etmek ve yönetmek için bu *cehbez*lere tevdi ederlerdi. Milâdî X. asırda borçları nakit ödemenin yanında kredi mektupları (*süftece*) ile ödeme

¹⁶ [Bernard Lewis] "Abbâsids", *El*², [I, 15-23].

¹⁷ Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, [The Royal Asiatic Society, London 1968], s. 3; Berhold Spuler, *Iran in Früh-islamischer Zeit*, Weisbaden 1952.

¹⁸ Adam Mez, *Die Renaissance des Islams*, [C. Winter, Heidelberg 1922] s. 104.

¹⁹ Tekili *cehbez*.

²⁰ Fischel, *Jews*, s. 4-5. [Fischel'in Arîb b. Sa'd'dan naklen (*Sılatu Târîhi't-Taberî* [Taberî, *Târîh* (nşr. Ebü'l-Fazl), XI içinde], Beyrut: Dâru süveydân 1967, s. 118) *Dîvânü'l-cehbez*'in kuruluşuyla ilgili aktarmış olduğu 316/925 tarihinin geç bir döneme işaret ettiği belirtilmelidir. Abbâsiler'de söz konusu divanın ilk nüvesinin Me'mûn (198-218/813-833) döneminde *Dîvânü beyti'l-mâl*'in bir şubesi olarak kurulduğu anlaşılmaktadır. Bk. Tenûhî, *Kitâbü'l-ferc ba'de's-şidde* (nşr. Abbûd eş-Şâlecî), I-V, Beyrut: Dâru sâdır 1398/1978, III, 317-318; Dûrî, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Merkezu dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye Beyrut 2008, s. 184.]

uygulaması [da] yaygınlaşmıştı.* *Süftecenin* özel ticari işlemlerde ve devletin malî idaresinde -özellikle eyaletlerden gelecek vergilerin gönderilmesiyle ilgili- kullanımı büyük oranda ticari ilişkileri ve Abbâsî İmparatorluğu'nun hükümet işlerini kolaylaştırmıştır.²¹ Halifenin ve devletin para ihtiyaçları o dönemde çok önemli bir hale gelmişti ve özellikle askerî amaçlar için fonların hızlı bir şekilde tedarik edilmesi gerekiyordu. Para temin etmek için çeşitli yollar benimsendi: iltizam usulü ile vergi toplama [tax-farming], devlet kademesinde makamların açık arttırmayla satışa çıkarılması, halifeye ait arazilerin satılması ve özel servetlerin kamulaştırılması. Ama yine de bütçe çoğu zaman dengelenmedi ve ekonomik canlanmaya rağmen devletin malî dengesinde [milâdî] IX. asırdan itibaren git gide artan bir bozulma oldu. Bu durum bir takım sebeplerden kaynaklandı; Hârûnurreşîd'in 809/[193-194] yılında[ki] ölümünden sonra ortaya çıkan iç savaş, dâhili isyanlar, dış savaşlar, saray mensuplarının artan lüks harcamaları, aşırı vergilendirme, memurların baskısı ve nihayet özellikle Irak'ta tarımsal üretimdeki düşüş.

Bu arada halifeliğin sosyal yapısında da önemli değişiklikler meydana geliyordu. En çarpıcı olanı halifeliğin askerî güçlerinin yapısındaki ve 936/[324-325] yılında *emîrû'l-ümerâliğin* ortaya çıkmasıyla sonuçlanan mevâlî Türk askerlerinin, özellikle Mütevekkil (M. 847-861) dönemi ve sonrasında, sayısının ve gücünün artmasındaki değişimdi. Ekonomik ve sosyal çevredeki değişimin bu arka planına karşın (devletin doğasında ve hedefinde olmamasına rağmen), *iktâ* devletin esas kurumlarından birisi olarak ortaya çıkmaya başladı.

Devletin kendi işlemlerini finanse etmek için bu dönemde en fazla ihtiyaç duyduğu şey paraydı ve en önemli problem devletin sivil ve askerî memurlarının ücretlerinin ödenmesiydi. Dolayısıyla ele geçirme ve dönüştürme ihtiyacı devletin malî ve idarî kurumlarından kaynaklanmaktaydı ve Batı Avrupa'nın feodal kurumları ile *iktâ* arasında baştan aşağı esaslı bir farklılık bulunuyordu; yani anlaşmalı bir ilişki Batı Avrupa'nın feodal kurumlarının temel bir özelliği iken, sözleşme unsuru hiçbir zaman *iktânın* bir özelliği olmamıştır. İslam'da bütün yetkiler [all authority] emaneten verilmiş/delege edilmiş yetkidir, dolayısıyla sözleşme meselesini dışlar. Mâverdi imâmetin bir sözleşme olduğunu öne sürmektedir ki bu doğrudur; fakat bu iddianın milâdî X. asırda fiilî olarak her hangi bir

* Vergi mültezimlerinin bazen ödeme yapacakları miktarlara karşılık süftece belgeleri vermeleriyle ilgili bazı örnekler için bk. İbn Miskeveyh, *Kitâbu tecâribi'l-ümem ve teâkibi'l-himem* (nşr. H. F. Amedroz- D. S. Margoliouth), I-II, Mektebetü'l-müsennâ, Bağdat 1914, I, 43-43, 146, 150. (çev.)

²¹ Fischel, *Jews*, s. 12 ve devamı.

geçerliliği kalmamıştı. Bir valinin, bir vergi tahsildârının ve bir hâkimin otoritesi her durumda emaneten verilmiştir. Bundan dolayı, eğer bu otorite iktânın gerçek atası olan devletin malî ve idarî kurumları ise sözleşme unsurunun hiçbir zaman yeni sistemin bir özelliği haline gelmemiş olması şaşırtıcı değildir.

Devleti finanse etme ihtiyacından dolayı ele geçirilen ve *iktâ* sistemindeki yeni gelişme[ler] sebebiyle dönüştürülen kurumlar bir tarafta *damân* ve *kabâle*, diğer tarafta da eyalet valiliği veya emirlikti. *Damân* iltizam ile vergi toplama usulüydü ve genellikle yıllık olarak bir arazinin vergisini toplama hakkının açık arttırma karşılığı satışını içermekteydi. İlk halifeler zamanında bazı köylerin vergileri belli Arap şehirlerine veya şahıslara tevdi edilmişti. Nitekim Muaviye [41-60/661-680] tarafından Nihâvend ve daha sonra Hemedân[ın vergileri] Basra'ya, Dinever[ınki] ise Kûfe'ye tevdi edilmişti. Bu uygulamanın dışında düzenli bir şekilde iltizam yoluyla vergi toplama gelişti. Mansûr döneminde (754-775/[136-158]) Mısır'ın [vergilerinin] tamamı bir mültezime teklif edildi; Hârûnurreşîd zamanında (786-809/[169-193]) bu yöntem yaygınlaştı ve 900/[286-287] yılına gelindiğinde çok yaygın bir uygulama haline geldi. Bütün vilayetlerin bu sisteme dâhil olduğu bazı dönemlerde ve Hûzistan'daki Berîdiler'in* durumunda görüldüğü gibi mültezimler genellikle son derece güçlü kimselerdi. *Kabâle* uygun bir iltizam sistemi değildi, ancak *mukâtaa* sistemi olarak değerlendirilebilecek, bir bölgenin önde gelen kişilerinin bu bölge halkının vergi payının ödenmesini üstlenmeleri idi; yani güneş takvimine göre ödenebilen ve ölçümü esas alan *mesâha* usûlü ile ürünün paylaşımını esas alan *mukâtaa* usulünün aksine, kabâle, kameri yıla göre ödenebilen toptan bir vergilendirmeydi.²² *Mukâtaa* usulü devletin yararına elverişli olduğu için birçok bölgede benimsenmişti. Ebû Yûsuf bunu hukuken kabul etmekle birlikte tasvip etmemiştir. [Ayrıca] *kabâleyi* kabul etmiş olan kimsenin faaliyetlerinin, masrafları devlet hazinesi tarafından karşılanan, bir komutan (emir) veya devlet başkanı [imam] adına görev yapan bir âmil tarafından denetlenmesini tavsiye etmiştir.²³ XX.

* Berîdiler, Muktedir ve halefleri zamanında Irak'ta idarî ve siyasî açıdan önemli rol oynamış bir ailedir. Üç kardeşin en büyüğü olan Ebû Abdullah Ahmed özellikle Basra ve Ahvaz bölgesinde mültezim olarak ön plana çıkarken, Ebû Yusuf Ya'kûb ve Ebu'l-Hüseyin Ali b. Muhammed de zaman zaman önemli görevlere getirilmişlerdir. Ebû Abdullah mültezimliğinin yanı sıra bir defa Râzî-Billâh (322-329/934-940) iki defa da Müttakî-Lillâh (329-332/940-944) döneminde vezirlik yapmıştır. Geniş bilgi için bk. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümmem*, I, 409-413, II, 14-15, 16-17, 23; Abdülkerim Özeydin, "Berîdiler", *DİA*, V, 501-502. (çev.)

²² Cahen, "L'évolution de l'iqta'", s. 29.

²³ Lokkegaard, *Islamic Taxation*, s. 96 ve devamı.

yüzyıla kadar İran'da *mukâtaa* yoluyla vergilendirme yaygın bir şekilde devam etmiştir.

[Devleti finanse etme ihtiyacından dolayı ele geçirilen] ikinci kurum eyalet valiliği idi. Abbâsiler dönemi boyunca bu kurum inişli çıkışlı olmuştur. İdarî sistemin temeli askerî ve malî işler şeklinde ayrılmış olup; askerî işlerin başında *emir*, malî işlerin başında da *âmil* bulunuyordu. Eyaletlerde görevliler arasında bir koordinasyon vardı ve eyalet idaresi neredeyse merkezî idarenin bir kopyasıydı. Büyük bir yekûn oluşturan memurlar, maaşlarını aldıkları eyalet maliyesinin üzerinde ağır bir yük meydana getiriyordu. Bürokratların, teoride bile, halkın hizmetçisi olmamaları gerçeği bu yükü daha da ağırlaştırmıştı; onlar sahip oldukları mevkilere göre halifenin (daha sonra sultanın) mutlak otoritesinde payı olan hizmetkârlar idiler. Resmî bir makama atanmak büyük ölçüde zengin olmanın bir yolu olarak görülüyordu- bundan dolayı neredeyse bütün memurların yasadışı yollarla zengin olması beklendiği için *Dîvânü'l-mûsâdere* kuruldu. Memurların sebep olduğu [malî] yüke bir de [siyasî] hiziplerin varlığı eklendi: her önemli memurun kendisi ile birlikte yükselen (ve düşen) destekçileri vardı. Bürokratik idarenin neden olduğu bu gerginlik sonuçta çok büyüdü ve sistem çöktü. Bürokratların ve askerlerin ödemelerinin zorlaşması ilk etapta vergilerin iltizam yoluyla toptan satılmasına yol açtı, böylece kısır bir döngü oluştu. Bu durum, bir başka eğilimle daha da karmaşık bir hal aldı: Me'mûn'un 833/[217-218] tarihinde ölmesinden önce sivil ve askerî kuvvetlerin arasındaki denge gerek merkezî hükümet gerekse eyalet düzeyinde altüst olmuştu ve vergilerin iltizamından elde edilen para, ordu komutanlarının ve birliklerinin ücretlerinin ödenmesi için yeterli olmamaya başladı. Gelirler düzensiz bir şekilde artmaya başlayınca, vergiler vergi mültezimlerine değil de ordunun bizzat kendisine tahsis edilmeye başlandı. Bir kere bir ordu komutanı geniş bir arazinin vergilerini toplama hakkı kazanırsa, bu durum onun nispeten yarı bağımsız olmasını kolaylaştırıyordu. Dahası mesele vergilerin toplanmasıyla sona ermiş olmuyordu. Bütün bu uygulamalar düzenli gelir elde etmede hâlâ başarısız olunca toprağın üzerindeki haklar da devredildi: bir diğer ifadeyle söylemek gerekirse vergilerin iltizam usûlüyle toplanması, arazi gelir sistemini mahvetti, dolayısıyla bu iltizam usûlü, askerî bir hale dönüşmüş olan eyalet idaresine benzemeye başladı. Bu ve benzeri gelişmeler neticesinde bir taraftan tarım arazileri tahrip olurken, diğer taraftan da ordu merkezî hükümeti destekleme veya korumada başarısız oldu. Devletin sadece Irak ve çevresinde değil aynı zamanda Sâ mânîler ve özellikle Gazneliler döneminde doğu bölgelerinde de bu şekilde askerîleşmesi ve ordunun sadece savaş sanatlarıyla değil, aynı zamanda yönetim işleriyle de meşguliyetinin giderek

artması, kökeni itibariyle feodal değil bürokratik olan *iktâ* sisteminin gerçek doğasını anlaşılmasız hale getirmiştir.

Yukarıda zikredilen askeriye yapıları tahsisatlar *iktâ* olarak isimlendirilmiştir. Fakat bunlar öşür arazisinden verilen eski *iktâl*lerden farklıydı, çünkü [sonraki tahsisatlar] muhtemelen büyük oranda haraç arazilerinden yapılmıştı (ancak bu iki cins arazi arasındaki fark o dönemde fulü bir hal almaya başladı). Bundan dolayı bu araziler asıl *iktâ*dan ziyade *îğâr*ın kapsamındaydı. Aslında fakihler öncekine *iktâü't-temlik* sonrakine de *iktâü'l-istiğlâl* diyerek bu iki cins toprağı tefrik etmişlerdir. Teoride bu iki arazi arasındaki fark şöyleydi: birincisi mülkiyetin bağışydı [ve] amacı tarımı yaygınlaştırmaktı, ikincisi ise kullanım hakkının [menfaatinin] bağışydı [ve] amacı hizmetlerin karşılığı olarak ücret ödemektir. Büveyhîler zamanında [320-454/932-1062], kendilerine yeni tip *iktâl*lerden verilen askerler normal olarak kendi *iktâ* arazilerinde yaşamadılar, sadece bu arazilerin gelirini toplamak için kendi vekillerini gönderdiler. Şayet dönemin tarihçilerine inanılacaksa bu askerî sınıf sahip olduğu arazilerden azami derecede faydalanmış ve kırsal bölgeleri mahvetmişti. Teoride *iktâü'l-istiğlâl* ömür boyu bağışlanmış olsa bile miras bırakılmıyordu; periyodik olarak yeniden dağıtımlar oluyordu. Eğer *muktâ* ölürse çocukları onun *iktâ*sını değil bu *iktâ*nın karşılığında bir bedel alıyordu. Bir asker, *iktâ*sının karşılığı olarak askerlik hizmeti yapması gerekiyordu ve teoride ayrıntılı düzenlemelere ve denetime tabiydi. *İktâât* alan emirlerin [ise] devletten ücret (*rızk*) veya *iktâ* alan askerlerin maaşlarını ödeme sorumluluğı bulunmuyordu. Dolayısıyla Batı Avrupa'da olduğu gibi *subinfeudation** söz konusu değildi. Bir eyalet valisi kendi yetkisi altındaki toprakları -devletin bir memuru olarak- *iktâ* olarak dağıtabiliyor, kendi özel mülkiyetindeki toprakları ise dağıtamıyordu. Yasal olarak *iktâ* mülkiyeti, bu mülkiyetten yararlanan kimseye bölge halkı üzerinde herhangi bir hukukî hak vermiyordu. Fakat uygulamada ise himayenin yayılmasına açıkça katkıda bulundu ve Büveyhîler döneminde bu şekilde verilen *iktâl* askerlerin yaygın olarak toprakları gasp etmesini de beraberinde getirdi. [Bundan hareketle] Prof. Cahen sonuçta köylü-mülkiyetin ortadan kalkma eğilimi gösterdiğini düşünmektedir.²⁴ Dahası eyalet valisi, eyalet ordu komutanı, vergi kontrolörü, vergi mültezimi ve

* Feodal sistemde bir toprak sahibinden (lord) veya kraldan *iktâ* almış bir kişinin bu toprakları tekrar parselleyip başkalarına *iktâ* olarak vererek toprak sahibi olmasını sağlayan bir uygulamadır. Geniş bilgi için bk. Sir William Holdsworth, *An Historical Introduction to the Land Law*, New Jersey: The Lawbook Exchange 2004, s. 105-106. (çev.)

²⁴ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 32 ve devamı.

muktânın bir kişide birleşme temayülü göstermesi, merkezî hükümetten adeta bağımsız geniş mülkiyetlerin ortaya çıkmasına sebep oldu. *Muktânın* de facto/fiilî yetkilerinin artma eğilimi valilerin kendi vilayetlerindeki bazı arazileri çoğu zaman bir *iktâ* yoluyla almaları gerçeği ile [daha da] güçlendi. Böyle durumlarda valililer [iktâ yoluyla aldıkları] bu köylerde *muktâ* olarak ekonomik yetkileri ile valilik görevlerini birleştirdiler ve her iki yetkiyi de eyalet genelinde kullanma eğiliminde oldular.²⁵ Büveyhîler döneminde ve Fatimîler'in Suriye'sinde, *muktâ* olarak sorumluluklarına ilaveten, idarî görevleri ve valilik sorumluluğu bulunan *muktâlar* vardı. Bu gibi durumlarda *muktâ* bütün idarî görevleri yerine getiriyordu; eyaletteki bütün şehirler ve kaleler onun yetkisi altındaydı; eyaletin resmi harcamalarının tamamı bölgenin kendi kaynakları ile ödeniyordu; merkezî hükümete vergi ödenmiyordu, ancak savaş zamanı bir askerî birlik teçhiz ediliyordu ve hükümdarın ismi cuma namazlarında [hutbede] zikrediliyor ve ismi paraların üzerine basılıyordu. Bundan başka *muktâ* hâkimiyeti altındaki araziye *iktâ* olarak tayin etmede serbestti. Prof. Cahen'in bakış açısına göre bu şekildeki bir *muktâ* veya *vâlî* birçok açıdan Avrupalı tumar sahibi bir derebeyine benzemektedir.²⁶ Bu ikisi arasındaki fark ve çok önemli bir fark olarak görülecek şey, *muktânın* kendi *iktâsını* veya yönetimini sadece hükümdarın istediği süre kadar ve bir lütuf meselesi olarak elinde bulundurmasıdır. Bu tip bir *iktâ* Büveyhîler döneminde nadirdi ve Selçuklular zamanına kadar [da] yaygın bir hal almamıştı.

Büveyhîler döneminde egemen olan *iktâ* şekli askerî *iktâ* idi. Bu *iktâlar*, başında *âriz* veya ordu kâtibi bulunan askerî divan yani *Divânü'l-ceyş* tarafından kontrol ediliyordu. *Divânü'l-ceyş* bu yüzden sadece veya hatta öncelikle olarak, askerî idare ile değil daha ziyade her *iktânın* *malî* değeri (*'ibra*), mâhiyeti ve münhal kaldıkça *iktâların* yeniden tahsis edilmesiyle ilgileniyordu.²⁷ Vergilerin takdir edilmesiyle askerî birliklerin vergi toplaması arasındaki bu yakın benzerlik İran'da 20. yüzyıla kadar devam etti, ancak bu uygulamanın kendisi feodalizmi teşkil etmedi. Merkezî hükümet güçlü olduğunda *iktâların* dağıtımı üzerindeki kontrol de sıkı idi. Askerî *iktânın* adem-i merkeziyetçiliği veya merkezî hükümetin otoritesinin bir gevşemesini ihtiva etmesi zorunlu değildi.

Büyük Selçuklular döneminde askerî *iktâ*, eyalet valiliğine veya "idarî" *iktâya* dönüştü. Bununla birlikte bir *iktânın* dikkatli bir şekilde malî değerinin belirlenmesi, yerini tahmini bir keşfe bırakmaya başladı ve *iktâ*[nın değeri]

²⁵ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 35-36.

²⁶ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 36.

²⁷ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 36-37.

malî olarak değil, bir hizmet karşılığıyla belirlenmeye başlandı. *İktâ* [da] kanunsuz bir şekilde, idarî bir ayrıcalığa sahip olan *muktâ* üzerinden veraset yoluyla intikal eden bir arazi olmaya başladı.²⁸ Ancak yine de imparatorluğun değişik yerlerinde farklı uygulamalar vardı. Genel olarak bahsetmek gerekirse, *iktân*ın beş temel çeşidinin öne çıktığı söylenebilir, fakat bu iktâların arasında ne mutlak bir ayırım vardı ne de aynı kategorideki bütün *iktâl*lar benzer özellikler taşıyordu. Dahası bazen aynı kişilerin birden fazla türde *iktây*a sahip olmasıyla durum daha da karmaşık bir hal almıştı. **Birincisi** bir *iktân*ın sultan tarafından kendi ailesinden birisine bağışlanmasıydı. Bu bağışların muhtemelen ilk başta veraset yoluyla geçmesi düşünülmemişti, fakat [hanedâna mensup] ailenin belli kollarının belli köyleri kendisine ait *iktâ* olarak kabul etme; bazen de Kirman Selçukluları ve Suriye Selçukluları'nın durumunda olduğu gibi, fiilen bağımsız hanedanlıklar kurma eğilimi gelişti. Aslında Selçuklu ailesine yapılan bağışlar, muhtemelen İslam'ın ilk yüzyıllarında Arap kabilelerine bağışlanan *katîa'*lardan farklı değildi. Selçuklular'ın [da] ilk büyüme döneminde, en fazla ihtiyaç duydukları şey sürüleri için meraydı, ancak bu dönemin sonunda, Selçuklu şehzâdelerine bağışlanan *iktâl*lar "idarî" *iktâl*lardan veya eyalet valiliklerinden zar zor ayrılabilirdi. Bu bağışlar her durumda basit bir yetkilendirmeydi ve herhangi bir vasallık îması taşıyamıyordu veya daimî haklar ihtiva etmiyordu. Bir Selçuklu şehzadesi [ancak] sultan istediği zaman bir toprağa sahip olabiliyordu ki sultan dilediğinde, genellikle de bunu yapıyordu, bu tahsisati iptal edebiliyordu. Bir şehzâdenin malvarlığının elinden alınmasıyla ilgili çoğu zaman uygulanan metot, söz konusu arazinin mülkiyetinin üçüncü bir şahsa devredilmesi şeklindeydi ki, bu üçüncü şahıs daha sonra bu araziye zorla ele geçiriyordu. Bu bağışlar için kullanılan terimler farklıydı. Birçok durumda, bütün gelirlerin şehzâde tarafından toplanmasıyla [toprak üzerindeki] malî kontrolün tamamı şehzâdenin elinde bulunuyordu; yine de vergiyi arttırmama konusunda şehzadeye çoğu zaman talimat veriliyordu; ancak o her hâlükârda İslâmî hüküm[ler] ve mahallî örf tarafından vergiler konusunda bazı sınırlamalara tâbi tutuluyordu. Bu şehzâdenin hâkimiyeti altındaki toprağı [şahıslara tekrar] alt-iktâ olarak tahsis etmesi farklılık arz ediyordu. Bu hak bazı durumlarda tanınıyor, bazı durumlarda ise tanınmıyordu. Selçuklu sultanları kendi hanımlarına ve diğer Selçuklu hanımlarına da *iktâl*lar tayin edebiliyordu, ancak bu *iktâl*lar özel bir ödenek veya şahsî mülk niteliğinde olup farklı bir kategoriye dâhildi. XIX. asırda [İran'da] Kaçar hükümdarlarının kendi çocuklarını ve akrabalarını eyaletlerin idaresine ataması[yla], Selçuklu sultanlarının Selçuklu ailesinin

²⁸ Cahen, "L'évolution de l'iqât'", s. 43.

üyelerine *iktâlar* bağışlaması bazı açılardan birbirine benziyordu. [Ancak] ne hukukî ne de teknik anlamda feodal bağışlar vardı.

İkinci tip *iktâ* aslında bir eyalet yönetimi olan “idarî” *iktâyı*ydı. Selçuklu İmparatorluğu’nun batı tarafında bağışın bu şekli genellikle *iktâ* olarak isimlendiriliyordu. Ancak doğu eyaletlerinde [ise] *vilâyenin* geleneksel anlamlarıyla, yani ‘*amel*, *riyâset* veya *niyâbet* şeklinde biliniyordu. *İktâ* terimi “idarî” *iktâyı*yla özdeşleşme eğilimi olmasına rağmen, ayrı bir kategoride varlığını devam ettiren askerî *iktâ* için kullanılmaya başlandı. “İdarî” *iktâda* bütün kontrol *muktâyı* (veya *vâlîye*) bağışlanmıştı ve *muktâ* sahip olduğu topraklardan maiyetindekilere alt-tahsisatlar yapabiliyordu. Bu uygulama özellikle fiilî bağımsızlık kazanmış bir *muktân* durumuyla ilgili dikkat çekicidir. *Muktânın* kontrol edilmesi için etkili bir sistem geliştirilmemişti. Bazı durumlarda bir takım “yedek” vergiler yürürlüğe konularak, *iktâ* arazisi içindeki bazı “hükümdar” arazileri alıkonularak veya sultan adına *iktâ* topraklarında ikamet etmesi için bir vekil (*nâib*) tayin edilerek bu denetimin sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Sonraki sultanlar zamanında emirlerin yetkisi sultanlarınkine kıyasla arttı ve bununla birlikte, bir *iktânın* bağışlanması bir emir tarafından verilen bir köyün mülkiyetinin sadece resmen tanınması haline gelmeye başladı. Bir *iktânın* aynı anda iki emire verilmesi yaygın bir hal aldı ki, bu iki emir daha sonra meseleyi çözmek için birbiriyle savaşmak zorunda kalıyordu. Emirlerin yetkilerinin artması ile “idarî” *iktâda* veraset yoluyla intikal etme şeklinde bir eğilim de ortaya çıkmaya başladı; fakat bu durum o kişinin hakkı olarak değil kanunsuz bir şekilde gerçekleşiyordu. Önceki hanedan ailesinin üyelerine bağışlanmış olan *iktâlarla* ilgili birçok durum söz konusuydu. Bunlar bir taraftan özel bir ödenek veya şahsi mülk olan *iktâyı*, diğer taraftan da “idarî” *iktâyı*ya karışıp kayboldu. Önceki hanedan mensuplarına verilen bu *iktâlar*, idarî *iktâlardan* farklıydı, çünkü *iktâyı* alan kimse veya ailesi bazen kendisine bağışlanan arazi ile geçmiş bir bağa sahip oluyordu.

Sultanla, “idarî” *iktâyı*ya sahip *vâlî* veya *muktâ* arasındaki ilişkiler [Batı’daki] lord ile vasaal arasındaki ilişkiler gibi değildi. Toprağın veya otoritenin bütün bağışlarının kaynağı sultanın mutlak hâkimiyeti [altında] idi; bağış [ise]bir lütuf meselesiydi. Dahası aslında *iktâ* sahiplerinin arasında hâkim grup olan emirlerin çoğunun azat edilmiş köle olması gerçeği arpalık ve vasallık ittifakının ve teoride eşitler arasında serbest müzakere sözleşmesinin olduğu feodal bir toplumun ortaya çıkmasını engelliyordu. İslâm hukukuna göre, bir kölenin ölümü üzerine mal varlığı efendisine intikal ediyordu. Sultan, bir kraliyet kölesinin [a royal slave] ölümü üzerine onun mal varlığını uygulamada genellikle kölenin soyundan gelen kimselere

bağışlıyordu. Birçok emir ve atabeg, babadan oğula geçen hanedanlıklar kurmayı başardı, fakat onlar bunu kanunsuz bir şekilde yaptılar. Bir eyalet idaresini veya “idari” veya askerî bir *iktâyı* elinde bulunduran kimse itaat yükümlülüğünü yerine getirmek ve sultana hizmet etmek mecburiyetindeydi. Ancak sultanın himaye ve koruma gibi bir yükümlülüğü yoktu. Aslında karşılıklı sadakati içeren bir anlaşma yoktu. Bağış sultanın isteğine bağlıydı, düzensiz aralıklarda [bir iktâ] tekrar bağışlanıyordu ve hiçbir sebep olmaksızın [sultan tarafından] geri alınıyordu. Selçuklular’a ait bazı belgelerde iktâ alan kimsenin “hesaba katması” gereken direktifler bulunmaktadır, ancak bu durum kanaatimizce bozkır uygulamasından kaynaklanmakta olup *iktâ* sisteminin bir parçası değildir. Safavîler döneminde emirlerin bir divanının (*umerâ-yi cengî*) olduğu görülmektedir. Bu divanın işleyişinin ve faaliyetlerinin detayları [ile ilgili bilgiler] yetersizdir. Fakat elde bulunan bilgiler bu divanının “feodal bir meclis” olarak kabul edilmesi için her hangi bir sebebin olmadığını göstermektedir. [İran’da] Kaçarlar zamanında bu divan, merkezî hükümet yapılanmasının nizâmî bir parçası değildi. Ancak Kaçar kabilesinin işleriyle ilgilenen bir kabile meclisiydi ve şaha değil de kabilenin [veya bölgenin] reisine (*il-hânî*) bağlı olduğu görülmektedir.

Ortaçağ’da İran’da emirlerin, en azından, köle veya azat edilmiş köle olmaları gerçeği onların statüleri üzerinde çok az bir etkiye sahip olmuş gibi görünmektedir. Toplum içerisinde birbirine zıt, fakat aslında birbiri ile nadiren çatışan iki akım vardı: yani, bir tarafta genellikle Türk askerî idaresinin desteklediği İslam’ın “eşitlikçi” anlayışı, diğer tarafta ise “toplumsal” fakat işlevsel olmayan “büyük” ailelerin (*buyûtât*) üstünlüğü anlayışı. Yine de babadan oğula geçen aristokrasinin yapısında hiç bir değişim olmadı. Yinelenen fetih[ler] ve İslam’ın miras hukuku böyle bir sınıfın ortaya çıkmasını etkili bir şekilde engellemiştir. Seyyidler kalıtsal [olarak] nesepten kaynaklanan özel bir konuma sahiplerdi; ancak onların bu konumu toprak mülkiyeti ile (tesadüfen olanlar dışında) birleştirilmemişti. Babadan oğula geçen bir aristokrasi olarak sayılma iddiası taşıyan belki de tek zümre kabile liderlerinin zümresiydi. Onlar bir dereceye kadar böyle bir sınıf oluşturmuşlardı. Onların otoriteleri aslında şahsiydi ve bu otoritelerini toprak mülkiyetinden değil (kabile liderleri çoğu kez eninde sonunda toprak elde etmiş olmasına rağmen) sahip oldukları sürülerden ve kabile taraftarlarından alıyorlardı. Üstelik fetihlerin istikrarsız olması, saldırılar ve ekonomik baskılar kabile gruplarının sık sık dağılmasına ve başlıca ailelerin ortadan kaybolmasına yol açtı.

Üçüncü tip *iktâ* Büveyhî uygulamasının bir devamı olan askerî *iktâyî*. Yukarıda zikredildiği üzere bu tip *iktâ* “idarî” *iktâyî*ya benzemeye başlamıştı ve bu ikisi arasında ayırım yapmak her zaman kolay değildir. Teoride askerî *iktâ* gelirin bağışlanmasıydı, bundan faydalanan kişi [de] üzerinde anlaşma yapılan toprakta ikamet etmiyordu; ancak uygulamada ise bu kişi çoğu kez bu toprakta yaşıyordu. Askerî *iktâ*da da veraset yoluyla intikal etme temayülü ortaya çıktı ve [bu durum] Halep Atabegi Nureddin Zengî döneminde ([540-568]/1146-1173) normal hale geldi. Şahıslara verilen askerî tahsislere ilaveten, Melikşah zamanında ([464-484]/1072-1092) imparatorluğun neredeyse tamamında daimi ordu için *iktâl*ları oluşturan bir takım araziler vardı ve sefer zamanlarında ordu bu arazilerden geçerken yem ve erzaklar hazır oluyordu. Bu da kırsal bölgelerden geçerken levazım sınıfının [karşılaştığı] zorlukların ordunun ilerlemesine ayak bağı olmamasını sağlamak için “idarî” bir planlama olup feodal bir düzenleme değildi.

Dördüncü olarak “sivil” hükümetin memurlarına bağışlanan *iktâl*lardı. Bu tür *iktâl*lar belki Batı Avrupa feodalizminin serjeanty* uygulamasına benzeyebilir. Bu *iktâl*lar ya gelirlerin ya da toprağın bağışlanması şeklindeydi. Görünen o ki vezir toprağın gelirinin onda birini *iktâ* olarak alıyordu. Bizler bununla neyin imâ edildiğine dair kesin bilgilere sahip değiliz. İlk etapta, imparatorluğun büyük bir kısmı “idarî” *iktâl*lar şeklinde merkezî yönetimin kontrolünden ayrıldı ve bundan dolayı [da] merkezî yönetimin elinde kalan araziler çok geniş olmayabilir. İkinci olarak, [devlet idaresinde] sultanın halefi [alter-ego] olarak vezirin, böyle bir verginin gelirlerinden ulema sınıfının maaşlarının karşılanması, imarethanelerin, köprülerin, yolların bakımının yapılması ve bunun gibi sultanın bazı geleneksel görevlerini yerine getirmesi bekleniyordu. Gelirin bağışlanmasına ilave olarak Selçuklu vezirleri toprağın temlikini de ellerinde bulunduruyordu. Bu *iktâl*lar “idarî” ve askerî *iktâl*lardan farklıydı, çünkü sultanın askerleri teçhizatlandırması için açık veya gizli bir yükümlülüğü bulunmuyordu; ancak ulema sınıfının dışındaki önde gelen bütün şahısların “özel” askerî birlikler bulundurmasının bir kural olması gerçeğinden dolayı bu *iktâ* ile idarî ve askerî *iktâ* arasındaki fark anlaşılabilir hale gelmiştir. Ulema sınıfının bazı üyeleri de *iktâl*lara sahipti; kadıların ve dinî hiyerarşinin diğer üyelerinin bu *iktâl*lara sahip olduğu yerde *iktâ* maaşın yerine geçiyordu; ulemadan olmayanlar bu *iktâl*lara sahip olursa *iktâ* daha ziyade özel bir ödenek olup

* Ortaçağ'da (XI.-XIII. yüzyıllar) İngiltere'deki feodal sistemde bir ailenin bağlı olduğu lordun hizmetinde bulunmalarının karşılığı olarak kendilerine bir arazi tahsis edilmesidir. (çev.)

beşinci kategorideki *iktâ* ile ilgiliydi, yani özel kişilere ve diğerlerine hayatı boyunca hibe olarak bağışlanan veya veraset yoluyla intikal eden “şahsî” *iktây*di. **Beşinci** [ve son] tip *iktâ* çok özel nitelikteki şahsî bir arazi idi; yani sahip olduğu makamın giderlerini karşılaması için halifeye bağışlanan *iktây*di. Bu yeni bir uygulama değildi, fakat erken dönemlerden itibaren varlığını devam ettiren uygulamalardan birisiydi. Bir halifeye böyle bir *iktây*ı bağışlayan ilk kişi Hamdânîler’in emiri Nâsirüddeve idi ([317-356]/929-968). [Bu şekildeki] bir bağış, artık halifenin imparatorluğun gelirlerini toplama[ya]madığını ve bunları imparatorluğun idaresi için harca[ya]madığını, ayrıca kontrolün, imparatorluğun kaynaklarını ele geçiren ve halifeye nadiren “özel bir ödenek” tahsis eden “orduya” intikal ettiğini vurgulamaktadır.

Selçuklular dönemi, genellikle, merkezî hükümetin malî yönetiminin bozulmadığını- vergi takdiri ve tahsili için yapılan yerel düzenlemelerin ayrıntılarında dikkat çekici bir süreklilik bulunmaktadır- fakat onun askerileştiği ve doğrudan yönettiği arazilerde bir daralmanın olduğunu göstermektedir. Bu daralma “veraset yoluyla intikal eden” bir arazi eğiliminin ortaya çıkmasıyla beraber yaşansa da *muktâ*, vergilerin toplanması, *mezâlim* mahkemesi, güvenliğin genel denetimi ve dinî işlerin yönetimini kapsayan idarî bir ayrıcalığa sahipti. Bu sistem teknik anlamda feodalite değildi. Eğer bir benzerlik aranıyorsa bu, Batı Avrupa iktâsından [fief] ziyade Bizans’ın *pronia* [uygulamasında] bulunabilir. İlk devirlerde, *iktâ* sisteminin benimsenmesi merkezî hükümetin kontrolünde zayıflığın olması ile değil, daha ziyade devletin askerî kuvvetlerindeki bir değişimle örtüşür. Selçuklu Devleti’nin gücü ilk kurulduğunda Türkmen kabilelerine dayanıyordu. Bu kabileler [kendilerinin] güvenilmez bir güç olduklarını gösterdiler ve sonunda devletin askerî kuvvetleri büyük ölçüde kölelerden ve mevâliden oluşmaya başladı. Devletteki bu değişimle birlikte askerî kuvvetlerin ücretlerinin ödenmesi ve genel olarak da [merkezî] yönetimin finansmanı ile ilgili sorun yeni bir âciliyet arz etmeye başladı. Bu sorunu çözmek için *iktâ* bir araçtı. Kısmen ve geçici bir süre başarılı oldu. Uzun vadede ise emirlere nazaran sultanın gücünün azalmasına ve sonunda Selçuklu İmparatorluğu’nun parçalanmasına sebep oldu.

Safevîler [1501-1736] döneminde de benzer gelişmeler yaşandı.²⁹ Safevî iktidarının esas kaynağını da kabile güçleri oluşturdu ve zamanla bu kabile güçlerinin yerini, kendilerine [vergidan elde edilen] gelirin veya toprağın

²⁹ Belirsiz kalan meseleler İlhanlılar’ın [1256-1353] uygulamalarının tartışılmasını ve Gâzân Han’ın [1295-1304] reformlarını ele almayı engellemektedir.

tahsisatı verilen kölelerden ve mevâlden oluşan ordu aldı. O döneme kadar yeni bir terminoloji gelişmişti [bundan dolayı da] *iktâ* teriminin yerini *tiyûl* ve *soyurgal* aldı. Bu terimlerin kullanımında belli bir hassasiyet eksikliği bulunmaktadır. Genel olarak ilk terim [tiyûl] teoride veraset yoluyla intikal etmeyen ve merkeze uzak çoğunlukla da eyalet yönetimlerinin elinde bulunan topraklardan yapılan bağışları kapsıyordu. Tiyûl sahibi arazinin idaresiyle görevlendiriliyor, [kendisinden] istendiği zaman askerî birlikler temin ediyor ve yeni yılda şaha hediyeler (*pîşkeş*) sunuyordu. Bu [uygulama] Selçuklular'ın "idari" *iktâsı* ile aynıydı. İkinci olarak *tiyûl* terimi maaş karşılığı tahsis edilen toprağı tanımlamak için kullanıldı; bazı topraklar, özellikle köken itibariyle hükümdara ait olanlar, kalıcı bir şekilde belli memurlara bağlandı. Üçüncü olarak, tiyûl özel mülkiyetteki ayrıcalıkların bağışını, dördüncü olarak da hükümdara ait arazilerin daimi orduya bağışını kapsıyordu. Soyurgal babadan oğula geçiyordu ve askerlik yapmayı reddetmediği sürece toprak sahibinin erkek varislerinden birisine intikal ediyordu. Aslında *tiyûl*ün bu çeşidi sadece gelir üzerindeki ve bazı durumlarda ortaklaşa bir gruba yapılan bir bağıştı. Gelirler bizzat asker veya askerler tarafından değil *tahsildâr* tarafından toplanıyordu. *Soyurgal* terimi bazen *tiyûl*ün yukarıda zikredilen ilk anlamını kapsayacak şekilde kullanılmıştır; fakat daha çok hükümdar arazileri ve vakıf topraklarının ömür boyu veya miras olarak bağışını ve arazinin intifa hakkını tanımlamak için kullanılmaya başlanmıştır; genellikle de soyurgal bir tür muafiyetin bağışını içeriyordu.³⁰

XIX. asırda Kaçarlar zamanında yönetimin merkezleşme yönündeki eğilimiyle birlikte talep edilen gelir merkezî hükümet tarafından düzenlendi ve farklı eyaletlere ve bölgelere paylaştırıldı, [böylece] *tiyûl* terimi bir eyalet yönetimi tarafından vakıada uygulanıyor olmaktan çıktı. Bununla birlikte eyalet valisine çoğu zaman maaş karşılığı olarak bir *tiyûl* tahsis edildi. Bu yüzyılın ikinci yarısında merkezî yönetimin idareyi finanse etmede yaşadığı zorlukların artmasıyla birçok eyalet idaresi ve devlet dairesi iltizâma verildi. Uygulamada eyalet valisinin konumu, vergi gelirlerini iltizam usulü ile toplasın veya toplamasın, ilk dönemlerdeki *muktâ/vâlî* veya *tiyûldâr*ınkinden çok da farklı değildi.³¹ Sınır bölgeleri ve kabile topraklarında *tiyûller*, askerî

³⁰ *Mukarrarî*, *mu'âfi* ve *hamasâle* olarak bilinen [vergiden elde edilen] gelirin karşılığı olarak yapılan bağışlar ve muafiyetlerin bağışlanması gibi başka çeşitler de bulunmaktadır.

³¹ Uygulamada eyalet valisi kendisinden alınacak olan payın ve yerel yönetimin giderlerinin ödenmesi için gerekli olan şeyin toplanmasında tam bir yetkiye sahipti. Merkezî yönetimin hissesinin ödenmesinin ardından kalan fazlalık eyalet

birliklerin ihtiyaçlarının tedarik edilmesine karşılık olarak bağışlanmaya devam etti. XIX. asrın ortalarından itibaren, vergiler ve askerî birlikler açısından köylerin değerlendirilmesi ve (bazı bölgeler askerî birliklerin ihtiyaçlarını karşılamaktan muaf tutulmuş olsa da) *tiyûl* olarak tahsis edilmesi yönünde bir eğilim ortaya çıktı. Sebep ve sonuç tersine döndü: esasen askerî *iktâ* hizmet karşılığı olarak verilmişti ve aksi söz konusu değildi. Bu nedenle Kaçarlar'ın son döneminde hizmet, en azından bazı durumlarda, *tiyûl* karşılığında verildi. Benzer bağışlar genellikle beraberinde bazı ayrıcalıklar taşıdı. Zaman içinde, askerî birliklerin hazırlanmasıyla ilgili sorumluluk bazen ihmal edildi ve söz konusu bağış, kanunsuz bir şekilde, ayrıcalıklara ve muafiyetlere nail olan özel mülkiyetlere dönüştürüldü. Ayrıca Kaçarlar zamanında belli makamlara verilmiş olan arazi (*tiyûl*) bağışlarının sorunları vardı; bu bağışlar [da] benzer şekilde özel mülkiyetlere benzeme eğilimi gösterdi. Son olarak bazen *tiyûl* bazen de *soyurgal* olarak bilinen bağışlar, hükümdar arazisi, vakıf arazisi ve intifa mülkiyeti üzerinde[n] yapılmaya devam etti.³²

Bundan dolayı *iktâ* ve *tiyûl/soyurgal* arasında dikkat çekici bir süreklilik vardır. *Tiyûl/soyurgal*, *iktâ* gibi, çoğunlukla devlet idaresini finanse etmek ve ordunun bakım masrafını karşılamak için başlıca iki araçtı. Selçuklular zamanında ordu komutanının ayrıca bir idareci olması ve teşrî görevini icra etmesi şeklinde genel bir yönelim vardı. Bu durum XIX. asrın ortalarına kadar İran tarihinin sonraki dönemlerinde de geçerliliğini korudu. Ayrıca baştan sona askerî görevlerle toprak mülkiyeti arasında bir irtibat bulunuyordu, ancak bu irtibat, hükümdar ile vasal arasında karşılıklı sadakat içeren feodal bir anlaşmaya dayanmıyordu.

İktâ/tiyûl dönemi vergide iltizam usulünün yaygınlaşmasıyla başladı ve benzer bir olguyla da düşüşe geçti. Hâlbuki X. ve XI. asırda iltizâm usulü ile vergi toplamanın yaygın hale gelmesi *iktân*'ın gelişimini ve düzenlenmesini [daha önceden] haber vermiş olsa da, XIX. asırda vergide iltizam usulünün

---

valisi tarafından alikonuluyordu. Eyalet valisi genellikle eyalet içinde hükümet yetkilerini icra ediyor, eğer kendisinden talep edilirse askerî birlikler temin ediyordu.

³² Bir *tiyûl/soyurgal*ın intifa hakkıyla alakalı ilginç bir örnek Hâccî Mirzâ Hasan Fasâî'nin *Farsnâme-i Nâsirî* (Tahran 1894-96, II, 314) isimli eserinde zikredilmiştir. Şöyle ki, sığır besiciliği yapan ve onları kesimlik hayvan olarak satan İran'ın Gâvbâz kabilesi İranlı *kalenderîlerin* ve *dervişlerin nakîbine* ait *tiyûl* ve *soyurgal*de yaşıyorlardı; bu durum açık bir şekilde *nakîbin* Gâvbâz kabilesinden vergi borcunu toplama ve muhtemelen aralarındaki anlaşmazlığı [da] çözme hakkına sahip olduğunu göstermektedir.

gelişmesini idarede köklü bir kırılma takip etti: eski kurumlar ülkenin değişen ihtiyaçları için artık yeterli değildi ve sonunda Batı Avrupa'nın demokratik ülkelerinin kurumlarına dayanan [yeni] kurumlar eskilerin yerine aldı. Bu kurumlar Batı Avrupa'da feodalizmin ve feodal uygulamanın bir sonucu olarak gelişmiştir. İran'da ise *iktâ/tiyûl*, feodalizmin Batı Avrupa'da yaptığı gibi, ne özgürce kabul edilen sözleşmenin bağlayıcı gücüne olan inancın oluşmasına ne de özgür bir insanın onuruna yakışmayan bir emre itaat etmemesi fikrinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. [Ayrıca] ne *Muktâ* ile sultan ne de *tiyûldâr* ile şah arasındaki ilişkide, Batı Avrupa feodalizminde lord ve vasalı birbirine bağlayan ve Batı Avrupa'da geriye dönük sadakatın neticesi olarak yüksek önem verilen *foi* gibi bir şey vardır.³³ Hukukî anlamda *iktâ* feodal bir kurum değildi; İran toplumu da dar anlamda feodal değildi. Dolayısıyla İran, Batı Avrupa'nın demokratik ülkelerinin kurumlarını esas alan modern kurumları benimsemeye başlayınca geçmişle tam bir kırılma gerçekleşti ve feodalizm tecrübesinin her hangi bir aracı [kurumu] olmadan Yeniçağ'a geçti.

Kaynaklar*

- Cahen, Claude, "L'évolution de l'iqtâ' du IXe au XIIIe siècle: Contribution é une historie compare des societies médiévales ", *Anneles, E.S.C. [Annales. Économies, Sociétés, Civilisations]*, 1 (1953), s. 25-52.
- Christensen, Arthur, *L'Iran sous les Sassanides*, Copenhagen: Levin-Muncksgeard 1936.
- Fischel, Walter J., *Jews in the Economic and Political Life of Medieval Islam*, [London: The Royal Asiatic Society 1968].
- Ganshof, François Louis, *Feudalism*, [Longmans] 1952.
- [Lewis, Bernard] "Abbâsids", *EP*, [I, 15-23].
- Lokkegaard, Frede, *Islamic Taxation in the Classic Period*, Copenhagen: [Branner & Korch] 1950.
- Mez, Adam, *Die Renaissance des Islams*, [Heidelberg: C. Winter 1922].
- Spuler, Berhold, *Iran in Früh-islamischer Zeit*, Weisbaden 1952.

---

³³ Ganshof, *Feudalism*, s. 154.

* Makalenin aslında olmayıp tarafımızdan eklenmiştir. (çev.)